СУРМИ

... Стучать закохано і дико її вишневі чобітки.

В. Сосюра

I.

У мене карі очі й чорні кострубаті брови, може, навіть занадто кострубаті, і сходяться вони на переніссі. Це надає мені, мабуть, похмурого, зосередженого вигляду. Я більше мовчу, ніж балакаю, але все спостерігаю, все занотовую й складаю десь у глибоких куточках під черепною покришкою голови. Це трохи про мене, бо далі теж буде про мене.

Я роздивляюсь навкруги, слухаю й мовчу. От щось каже сусідові стрункий парубійко в чорному піджаці. Мені не чутно його слів, але я зацікавлено слідкую за його рухами, уважно розглядаю його синій картуз, зацікавлено занотовую, що він у чоботях. Чому зацікавлено? І хіба ця товста пані в чорних окулярах не така цікава? Не знаю. Я — такий. І раптом я думаю про щось інше, пригадаю сріблясту голову лікареву, його трубку, і сухий голос його ще раз бубонить у моїх вухах :

— Спокій, повний спокій, товаришу. Треба кудись на лоно природи. Це — перевтома. Так, нерви й легені те... І подалі від міста...

Парубійко в чорному піджаці повертає до мене обличчя. Що? Де я його бачив? Ах, чорт, та курси ж, курси ж! Безперечно — Лаврін !

А парубійко вже йде домене — це вже таки справжній парубок, і раптом його рот роздерся до самих вух, і з-під губів блиснули, ніби задзвонили, міцні білі зуби.

— Дорощук, ти ?

— Лаврін?

Зустріч була несподівана. Він сів на мого кошика з речами.

— Ну, розказуй, друже, як, що?

— Та ось у село. Завідателем сельбуду. Головне — село. В місті ось уже шостий рік і ні разу не довелось піти у відпускну. А тепер ось безповоротно й надовго — в село. Дайош Вовковинці !

— Тривай, Вовковинці? И-ської округи?

— М-ської.

— Руку ! Руку, Сергію !

Знову його рот роздерся до самісіньких вух, і обома руками він загріб мої пальці.

— Туди к чорту, та нам же вкупі їхати ! Я ж — у Вовковинцях, — зарепетував він. — На конференцію комсомольську сюди приїздив.

Ні, зустріч таки справді несподівана.

І ось я наче знову в тихому повітовому місті, де вперше на курсах зустрів Лавріна. Це було п'ять чи шість років тому... 1 ось знову він сидить поруч зі мною, розтуляє до вух рота, і з — під губів йому видзвонюють тоді білі зуби.

Мимо вагонного вікна, кружляючи, швидко пролітають поля й залізничі будки.

— Ти кажеш — село. Ого, брате, Вовковинці — не село. Дві школи, лікарня — велике містечко. А от сельбуд—помешкання поганюще. Зруйнований панський будинок—уявляєш? Гарно те, що близько полеї річка та й при сельбуді парк. Ех, весна ! Березень минає, а там літо, брате. А хороше в нас, ой, хороше !...

Потяг летить, Лаврін — поруч зі мною на лавці і я бачу, як йому просто на ніс сідає маленька зеленувата мушка. Перша мушка після зими. 1 звідки вона в цьому вагоні? А мушка вже сіла Лаврінові на щоку, і він швидким рухом зганяє її газетою.

— Лавріне, а пам'ятаєш курси ? Знаєш, була ще Оля? Не забув, як ми з тобою приятелювали й часто гризлись за неї? Не смійся, справді, гризлись. А потім роз'їхались, вона теж кудись поїхала...

Я кажу це й десь тихенько-тихенько сам собі дивуюся. VI кажу це про Ольгу й так спокійно, наче про те, що ось ми їдемо, що ось ожила вже зеленувата мушка. Я відчуваю, що я такий спокійний... Але ж це було так давно.

— Пам'ятаєш, Лавріне, як я ревнував тебе до неї? А одного разу ти плакав. Так, так, плакав. Пам'ятаєш ? Ти з нею через віщось посварився й потім прийшов до мене, плакав і розказав про все. Пам'ятаю, було тебе шкода, а десь усередині чомусь тепло-тепло й надійно йокнула радість.

— Вона зрадіє тобі... Неодмінно.

Що там цікаве він побачив на свойому нігті ? І що він сказав таке незрозуміле ?

— Що ти сказав, Лавріне ?

— Я кажу, що вона зрадіє... Бач, я одружений з нею.

Ху, жарко! Я почуваю, що горю. І навіщо так опалювати вагона? Хіба ж уже не березень на полі й хіба не ожила вже маленька зеленувата мушка в вагоні? Я почуваю, як у скронях у мене пульсує кров, приливає мені до обличчя. Ні, Лаврін каже, що вагон не опалюється.

— Бач, Сергію, я з нею листувався... І потім іще побачились... А зараз вона зі мною у Вовковинцях.

Так, за вікном по яругах, на полі, блукає весняне булькання й весняне розтавання, і вагон уже давно не опалюється. Ні, я не спокійний. Я раптом відчуваю, що далекий спомин дратує мене, як оця в'їдлива зеленувата мушка. І тоді знову я сам собі десь тихо дивуюсь : це ж було так давно-давно...

II.

Напівзруйнований двоповерховий панський будинок. Пана тепер нема, і вибиті шибки на другому поверсі вищиряють свої чорні пастки. Потріскані білі колони несуть на своїх рівних стовпах, здається, тисячі років. У першім поверсі — сельбуд. Тут міститься заля для вистав, книгозбірня й читальня. Напроти — моя кімната, а далі, аж у другому кінці коридору, живе Явтух. А ще далі — міцно забиті двері, а за ними —'Кімнати й кімнати й знову якісь коридори з купами наваленої цегли й сміття. Там пустка й тиша.

В моїй кімнаті затишно. Лямпа з-під синього абажуру кидає ясне коло на стіл, кладе стьожку на білий аркушик паперу, і каламар від тої стьожки міниться чорним і синім. Завтра — неділя, увечері в сельбуді лекція, а зараз надворі початок квітня й вечір, і чутно, як у містечку вибивають бравурного марша на двох дзвіницях.

Я хочу писати конспекта до лекції, треба добре підготуватись, бо читаю я тут уперше й знаю, що буде багато людей, які прийдуть послухати нового заві-дателя сельбуду, будуть сидіти в темній залі

стоголовим, чутливим і зацікавленим чудищем, а розпо-рядчик буде перебивати мої слова й прохати, щоб , не лускали насіння. І, крім того, я знаю, що в темній Р залі буде сидіти Ольга, дивитись на естраду, на мене, і і певно, щось буде думати про мої рухи й мої слова. І тоді я тихенько червонію. Ах чорт, значить, ти пишеш цього конспекта для Ольги ?

І враз я близько-близько відчуваю напруження сотень людей, сотень допитливих очей, чутливу тишу напівтемної залі. Слухайте, моя лекція для вас, тільки для вас ! Жодного слова я не залишу без по-" яснення. Я не знаю тільки, як треба почати, про віщо сказати спочатку, щоб відразу вас зацікавити, захопити під свою владу.

"Лекція, лекція, лекція, — так кажу я собі багато разів.—Лекція, лекція, лекція"—повторюю я без ліку, і літери цього слова хаотично блимають у моїх очах жовтавими фігурками.

Нараз я щось відчув : "Лекція, лекція . . " Стрункий ритм уже вхопило моє вухо, і він відбився в усій моїй істоті. Нові слова, нові речення раптом хлюпнули на мене, багато речень, без ліку . . . Це те, що треба, тільки так треба збудувати свій вступ, але я не можу записати, я не встигаю систематизувати думок, і олівець хапливо й рвучко бігає по папері, а звідти вже дивляться горбаті й п'яні літери, і схоже на те, що вони тупцюють якийсь божевільний танок.

Через двадцять хвилин конспекта написано. Я вже знову маю здібність відчувати те, що робиться навколо мене. Дзвони надворі вже стихли. Лямпа тихенько, ледве чутно лопотить, і за шахвою шелестять старими газетами миші.

Я не чув кроків по коридору, але в мою кімнату входить Явтух. Увійшов, став тихенько біля дверей і мовчки чекає, коли я звернуся до нього.

Він старий і сивий, я знаю, що він тридцять років прислуговував панові в цьому самому палаці, і від того в нього м'які рухи й здібність нечутно з'являтись і зникати. Але, коли у вісімнадцятому році пан тікав за кордон, Явтух не поїхав за ним. Залишився жити в палаці й зараз — сторожем у сельбуді.

Він стоїть і мовчки чекає біля дверей, а я навмисно не звертаюсь до нього. Чи довго ж він мовчатиме ? І невже не обізветься ? Проходить хвилина, проходить друга довга хвилина. Ні, я більше не можу ! Я рвучко схоплююсь із стільця й підбігаю до нього. Він схилив на бік сиву голову, а його зморшкувате, темножовтого кольору округле й маленьке личко нагадує печене яблоко. І сам він невеличкий, з розкаряченими ногами, у брудних порватих чоботях. Десь глибоко з — під кострубатих, як у сича, брів, із глибоких западин, якось, чи зловісно, чи.з зацікавленням, гостріють його колючі оченята.

— Явтуше, — кричу я. — Ви до мене?

Він відповідає не зразу, і в його оченятах я ясно спостерігаю цікавість.

— До вас, пане. Я зайшов спитати, чи не треба вам чого.

Я розумію, що він розглядає мене, як якогось чудернацького звіра.

— Нічого не треба, Явтуше,—кажу я. — Я вас уже просив, щоб не називали мене паном, бо я не пан.

— Слухаю, — відповідає він і не йде.

•— Ви мені ще маєте що сказати? — запитую. Він мовчить. Я знову сідаю за стіл і тоді чую його голос:

— Пане, чи можна мені до церкви?..

— Знову — пане ! Ідіть, Явтуше, куди хочете, можете не питати мене.

Я рішуче відкриваю книжку й намагаюсь читати. , Перескакую через рядки, прочитую сторінку.

"Він і досі не пішов?" — запитую себе і враз озираюсь назад до дверей. Явтуха немає,

Я вдягаюсь і виходжу на ґанок. Просто на груди падає мені вечір, повний березневої вогкости, і чорний, ще голий, але вже весняний сад стоїть переді мною. Мої ніздрі роздуває гострий похітливий запах дівочої спраглої землі, торішнього листу, я жалібно хапаю, захлинаюсь цим металевим живущим повітрям і дивлюся на кований дзвінкий молодик, що зачепився своїми мідними рогами за чітке галуззя далекого дуба. Праворуч за високим парканом зідхає вулиця, і розмова двох дядьків довго бренить у повітрі, як натягнута велетенська струна.

По кривих східцях я спускаюся в сад. Тут зовсім темно й тихо. Тут волохата темрява клоччями принишкла за кожним стовбуром і кущем, і нашорошена тиша мільйонами тонісіньких струн напружено, гармонійно й одноманітно виводить якусь одну високу ноту. Сніг уже давно розтав і багнюка висохла, та земля ще мокра, й іноді під моєю ногою м'яко схлипує торішнє перегниле листя. Сад великий, занедбаний, із старими дуплястими яблунями й грушами — притулком вухастих сов, із зарослими" крислатими алеями. Від дубів та берез залишилось багато високих пеньків, і вони тепер ніби збігаються з темряви на глухий звук моїх кроків і в чеканні становляться по обидва боки алеї.

Я зупиняюсь і запалюю цигарку. На мить світло від сірника вихоплює з термяви східці напівзруйно-ваної альтанки праворуч і похилий стовбур якогось дерева. Я пригадую, що не загасив лямпи і нікому не сказав, що йду. Треба повернутись.

Ще крізь дерева я бачу, як з незавішеного фіранкою вікна моєї кімнати дзюрчить у сад довга стьожка жовтого світла. І раптом зупиняюсь. Я бачу, я зовсім ясно бачу, як чиясь постать підійшла до вікна, мить постояла нерухомо, потім злізла на карниз фундаменту й заслонила собою стьожку жовтого світла. Хтось із саду зазирає в мою кімнату. Швидко-швидко, як спіймана миша, закалатало серце. Я, крадучись, біжу до будинку. Але пізно. Постать як тінь, уже скочила на землю, і я тільки чую, як у далині швидко губляться чиїсь тороплені кроки "Кому це так цікаво ? — думаю. — Чи, може, це звичайний злодій ?"

У кімнаті мене чекала несподіванка. Ольга. Вона прийшла взнати, чи не буде сьогодні репетиції "Бурлаки", мене не застала, побачила на столі в мене цікаву книжку й на хвилинку сіла її проглянути. Вона мені радить ніколи не забувати, що треба завше запирати двері, коли я куди йду. І потім вона просить пробачити їй, що зайшла без дозволу в кімнату.

Я дивлюся на її рівний гнучкий стан, на блакитні очі, на ластовиння коло нода й пригадую щось далеке й рідне.

— Оля, — кажу я, — треба затулити вікно фіранкою, бо тількищо хтось слідкував за вами з саду. А, може, невідомий бажав бачити також мене—не знаю.

Вона швидко затуляє вікно, на її личку я читаю острах. "Вона когось боїться" — думаю я. Ні, то, був не злодій.

— Скиньте пальто, — запрошую я.

Вона охоче згоджується, вона ще посидить у мене, бо я налякав її — і їй страшно зараз іти. Нараз вона повертає голову до вікна й слухає.

— Що таке? Може, знову? — запитую я. Вона ще хвилинку послухала.

— Здалося, що кроки. Мабуть, тільки здалося. У вас шелестять за шахвою миші. Як ви не боїтесь, що вони вам відкусять колись сонному носа ?.

І вона вже робиться веселою, вона сипле жартами, і я не встигаю відповідати на них.

— Бідний хлопчику, ви, напевно, воюєте з ними цілісіньку ніч? От, вредна мишва! Не дає спати бідному хлопцеві ! У вас, мабуть, і пацюки є ?

— Є, — кажу я, — великі сірі пацюки.

— Ай, ай! — верещить, вона. — Мені страшно сидіти ! Ще який пацюк учепиться в ногу!

— Оля, — кажу* я й чую, що мій голос трохи трем^ тить. — Оля, — повторюю я якось приглушено.

Вона насторожилась і раптом перестала сміятись.

— Що ? — тихо питає вона.

— Чи ви пам'ятаєте, як ми з вами зустрілись уперше?.,. Давно-давно ... П'ять чи шість років тому ? Пам'ятаєте 'курси ?

— Пам'ятаю. Ну, а далі що?

— Далі? Я не знаю. Згадалось — от і все. І от тепер знову зустрілися на Поділлі. А пам'ятаєте, як одного разу банда вскочила в місто — і ви, я й Ла-врін переховувалися на горищі?

Вона встала.

— Час іти. Коли ж буде репетиція ? А лекція — завтра ?

Мовчки, хапливо вдягає пальто. Що з нею ?

— Ви проведете ?

Ми виходимо на пустельну вулицю. —• Холодно, — кидає вона, хапає мене під руку, і ми йдемо. Ідемо мовчки.

— Олю, ви давно записались із Лавріном? — нарешті несміливо запитую.

— Що ? Хто вам це сказав ?

— Лаврін.

— Я ніколи не записувалась із Лавріном. І взагалі ні з ким.

Що я чую ? Але ж цього не може бути. Лаврін же сам казав. Не записувалась? Ну, значить, тоді так, без загсу...

— І не думайте нічого, будь ласка. Лаврін—мій товариш, знайомий і... більш нічого.

— А в школі?.. Як же ви вкупі вчителюєте?.. Вона голосно сміється.

— Що ж тут дивного ? Я після ' тифу встала, шукала посаду, а тут Лаврін пише, що вільне місце вчительки, гарна школа. Я й приїхала. Що ж у цьому дивного, я вас питаю ?

Так, але ж Лаврін казав зовсім не те. Значить, Лаврін брехав ? І навіщо це йому було треба ?

— А ось і школа. Дякую, що провели. Може, зайдете до мене ? Ні ? Да, до речи : ви, здається, кандидат партії?

— Так.

— Ну, а я комсомолка. А взагалі... чудний ти, Сергію !..

Що ? вона сказала "ти" ?

— Оля, Оля, стривай на хвилинку.

Стукнула клямка дверей — і от усе тихо. "Зараз, мабуть, північ"— думаю я. І де це я навчився висвистувати такого веселого марша ?

Я йду й висвистую, іду й висвистую й зовсім не знаю слів цієї пісенки. Вулиця повна низеньких будиночків із зачиненими віконницями, і, мабуть, усі вони давно сплять. Молодик десь упав і розбився, сконав. За похмурими дощатими парканами не гавкне собака, Не продзвенить копито по нерівному бруку на базарі. Над містечком лопотять великі, то жовті, то зелені, стиглі зірки.

Ось уже останній провулочок, ось уже знайомий колодязь, от і сельбуд.

Старий панський палац сторожко тяжкими кроками виступає з темряви, округлив, згладив контури своїх карнизів, прищулився.

— Недобре так пізно ходити. Зле робите...

З несподіванки здригуюсь. На східцях примостилась темна похмура постать. Підходжу на крок ближче.

— Хто це ? — бачу біля свого обличчя величезні чорні очі.

— Хто це ? — повторюю.

— Це я, Ян.

Ян ! Ось хто! Як я не впізнав відразу?

Ялові двадцять два роки. Він здоровий, кремезний, трохи сутулий, зовсім не схожий на свого батька Явтуха. Людська поголоска в містечку каже, що в Яна тече кров Явтухового пана.

Ян сидить на східцях біля останків мармурового білого лева, а я стою над ним і бачу тільки його широко розкриті очі. Вони в темряві видаються такими округлими й величезними.

— Зле так пізно ходити, зле робите, — повторює він знову, і я чую, як у його голосі тремтить прихована злісна нотка.

Я чомусь здивований, я навіть почуваю, що в мене сами собою піднялись брови й від того купкою збіглись зморшки на лобі.

— Але ж чому, можна знати?

Тоді він підводиться; він чомусь важко дихає, і мені здається, що він навіть стиснув кулаки. Я відступаю крок назад, я чекаю, що він скаже, але він повертає до мене спину й іде просто в сад. Ось уже в темряві десь хлипнула під його чоботом вогка земля, ось уже не чути нічого. Я

стою, дивлюсь йому вслід у темряву. Я мовчу й прислухаюсь у той бік, куди він пішов. І раптом мені спадає на думку вогкий нашорошений сад, і чорні пеньки, і смуга жовтого світла з моєї кімнати, і чиясь темна постать, що зазирає з саду в вікно.

III.

Сьогодні неділя, а ще з середи біля райвику й на дверях сельбуду висіли великі плякати, розмальовані різнокольоровими ясними фарбами, що сповіщали про сьогоднішню лекцію.

Лекція почнеться о сьомій, зараз шість — ще рано, і я користую з цього, аби ще раз перевірити чародійний ліхтар. Я обережно розкладаю лопотливі промаслені малюнки на окремі— купки, у всьому в мене зразковий порядок — це для того, щоб не збитись на лекції, щоб легко й зручно було кожної хвилини знайти потрібного діяпозитива.

Я уважно обдивляюсь конденсатор, об'єктив, щоб було все налагоджено, щоб не було ніяких зупинок.

За дверима в коридорі вже товпиться дітвора, хлопчаки вигукують і пустують, часом до мене долітає звідти шум бойовиська й галас переможеного. Іноді гамір відразу стихає, і я чую швидке тупотіння де сятка дитячих ніг. Це знак, що з-за дверей висунулась маленька сива голова Явтуха. Цього досить, щоб дітвора кинулась урозтіч. Але ненадовго. Явтух зачиняє двері свого помешкання, і от я знову чую веселу гаму дзвінких дитячих голосів.

Через годину шумкою юрбою приходять хлопці й дівчата, багато з них комсомольців, починають вигукувати: "Гей, нумо, хлопці".

Дівчата виряжені в нові спідниці, кольорові хустки, а в хлопців прив'ялі картузи (шапки вже поховали). Тихо тануть над ними сизо — синюваті струмочки їдкого диму з д'ешевих цигарок.

Трохи пізніше починають збиратись старіші. Ось, поважний єврей з довгою чорною бородою, з якою в довжині змагається горбатий ніс із тисячею синювато-червоних жилок. Це місцевий крамар, непман, прийшов із дочкою, чорноокою блідою дівчиною з двома бородавками на підборідді. Він її не ризикнув відпустити одну, але вона так плакала й прохала дозволу побувати на лекції, що самому батькові довелося її супроводити. Він невміло тримає її під руку вище ліктя, сякає в клітчасту хустинку і з підозрілістю озирається навкруги, а дочку так уразив цей різноманітний галас, що вона зовсім спустила обидві руки, і очі їй розгублено блукають поверх картузів і хусток.

Ось дядько з голеним підборіддям і з усами, як у Шевченка. Це відомий місцевий куркуль, керовник церковного хору. Ще в минулому році цей же хор співав також на урочистих революційних святах у сельбуді, І так само, як і на криласі, незмінно перед ним із запалом вимахував обома руками дядько з голеним підборіддям і з шевченківськими вусами. Але приїхав інспектор політосвіти, і перед хором поставлено ультиматума: або на криласі, або в сельбуді. З того часу хор співає тільки в церкві. Воно можна і в сельбуді хор утворити — багато записалось би молоди,' та все... "немає керовника". До цього речення так уже всі звикли, що історію з хором вважають за цілком природну й у всякім разі становище за таке, що зміні абсолютно ніякій не піддається.

Дядько уважно озирається навколо, смикає себе за лівого вуса й ніби випадково, між іншим, бликає оком на купку парубків із цукроварні. Вони ще недавно від плуга, від землі, але дядько почуває в них щось чуже, вороже йому. Та й у * парубків такий вигляд, ніби вони ось кілька хвилин тому згубили свою невинність.

Звичайні сільські обличчя, трохи наївні, трохи тупі, але завод уже поклав на них якесь невідоме своє тавро, і воно позначилось у тонких рисочках біля кінців губів, у легких тінях на лобі, у важких твердих рухах.

Нарешті Явтух одмикає залю — і в обидві половинки дверей нестримно ллється потік хусток, картузів і шапок. Заторгали лавки, хтось когось перечепив, комусь віддавили ногу.

Нарешті посідали, але гамір не зменшився. Хтось намагається співати, його хтось умовляє, десь у кутку верещить дівчина, і всю залю протинає чийсь пронизливий крик :

— Граждани, тут палити не можна! Не паліть, граждани !

Біліє полотняний екран на сцені. Обережно удвох із Явтухом ми вносимо чародійний ліхтар. Гамір притих. Я для чогось тру собі обидві руки й обводжу очима напівтемну залю,

— Ш — ш — ш... — прокочується з кутка в куток.

Я ще раз озираюсь на екран, на купку діапозитивів, І якось дивно спурхують у повітря з моїх губ перші слова.

— Сьогодні я прочитаю вам лекцію про походження життя на землі, про те, як з'явились...

В залі вже тихо. Шість сотень людських очей уп'ялися в мене, слідкують за кожним моїм рухом, кожним словом. Ніби якась стоока потвора причаїлась тут у темряві й гіпнотизує свою жертву. Раптом наче важкий камінь спадає мені з шиї. Робиться чомусь легко й весело. Я не знаю, хто кого гіпнотизує, але я нічого вже не відчуваю, крім тих слів, які ось кубляться в мені, які десятками, сотнями зриваються з моїх губів, і натомість прибувають звідкілясь нові й нові.

Вони запруджують мій мозок, всю істоту, тисячі їх іще не завмерли й плавають у залі, б'ються у високі вікна.

Я вже не відрізняю окремих лиць, уже НЕМАЄ П'явок-очей, тільки чую, як мої слухові перетинки іоляче лопотять від цієї живої тиші, що лунко виграє високого мажорного марша тисячі невловимих згуків, невловимих шелехів завмерлої залі.

Ніби в блакитному незвичайному тумані, блукають на екрані якісь дивні малюнки, чудові невидані краєвиди, що їх я своєю ж рукою розкидаю в цій темній залі, серед цього дихання й стукоту трьох сотень людських сердець.

От і кінець. Я вже давно не дивлюся в конспекта, він упав мені під ноги, але я ще хочу говорити, я хочу закінчити так, щоб усі вони, вся ця живп електрична маса не отямилась і не прокинулась від мого останнього слова. Я хочу продовжити свої чари над нею й кажу ще й ще... І враз — усе. Тоді я важко дихаю й сідаю. Заля мовчить. Я — переможець!

І от я чую придушений зойк. Я схоплююсь і становлюсь струнко, як струна. Ольга ! В останньому ряді лавок і стільців вовтузиться купка людей, і звідти летить цей до болю знайомий рідний голос. Ольга !

Всі вже стурбовано відірвались, од своїх місць, і тоді між рядами, важко гупаючи чобітьми, пробіг до дверей розхристаний чоловік.

Вслід йому пронизливо шарпнулось свистіння, тюкання й лайка. І, коли стихло, зовсім ясно заколивався в залі придушений "жіночий плач. Плакала Ольга.

IV.

Минув тиждень. Комсомольські збори призначено на неділю вдень.

У кімнаті весело. Надворі день, повний квітневого сонця, і сліпучі золоті зайчики стрибають по всіх чотирьох стінах, гасають один за одним по стелі і раптом, обнявшись, падають на підлогу.

Комсомольці зібрались усі. Посідали на стільцях, на лавках, на широких віконних лутках. Але сьогодні не помітно звичайної жвавости, вільности в розмовах, у поводженні. Щось заховане, вимушене, притамовує кожний рух і слово.

Я бачу, як завжди життєрадісний, веселий Дми-трик Сагайдачний підходить іззаду до Марти й затуляє їй очі. Але та не зареготалась у відповідь, а мовчки з силою відірвала Дмитрикові руки від свого облиячя й мовчки пересіла на інше місце. Та й сам Дмитрик раптом присмирнів, притих і непомітно сів на лутку, наче відчув себе в чомусь винуватим. Мені здається, що ця весела сонячна кімната, повна золотих зайчиків, так не пасує до цих похмурих серйозних лиць.

Ольга й Ян тут уже давно. Вони сидять у різних кінцях кімнати й намагаються не дивитись один на одного. Ян сидить на стільці збоку під стінкою й увесь час трохи відхиляється праворуч від сліпучого зайчика, що вперто танцює на його сірому обличчі. А обличчя в нього сіре і, видко, невмиване. Великий орлячий ніс, тонкі чорні брови й закопилена трохи нижня губа надають йому якогось буйного, міцного вигляду. Він сидить на своєму стільці, ухиляється від сонячного проміння і мружить свої великі карі очі. Він почуває на спині колючі погляди десятка цікавих очей; це видко по тому, як він трохи кривить убік рота й іноді знизує лівим плечем. Але якай, байдужість схована в його лінивих, як у ситого кота, рухах, у м'язах його товстої короткої шиї. Я чомусь мимоволі задивився на нього й тоді почув, як Ольга сказала моє ім'я. Вона підійшла до мене, кілька волосинок її залоскотало шию, вона нахиляється через плече й каже тихо в моє вухо:

— Сергію, ти знаєш... я боюся його.

Я зрозумів, що вона каже про Яна. Але чому ж вона каже мені, мені ?

А вона на хвилинку спинилась і вже продовжує:

— Цей випадок на лекції не вперше. І розумієш— Марта просто божеволіє! Я боюся і його, і... Марти...

Це вона мені сказала ? Як багато тут слів і речень ! Що вона тут сказала? Ах, так... його й Марти Марти ?

— Ольго, — кажу я, — ти не бійся... ні його, ні Марти.

Але я повинен був їй сказати щось, може, повинен був заспокоїти ? Я ж тільки сказав холодні слова, сказав без думки. І про це я подумав уже тоді, як вона відійшла від мене й сіла в куток.

Комсомольці зараз балакають зовсім не про те, що буде розбиратись на зборах. Балакають про контрабанду, шо її вчора затримали, про польського салдата, що перебіг до нас, про польського шпигуна — ксьондза в чорній сутані. Вони стиха балакають зовсім про інше, але мені здається, що вони думають про Яна.

Хтось із дзвоном розчинив велике вікно, і, змішана з терпким вітеречком, шурхнула в кімнату тисячна гама звуків і шелехів. Упав у кімнату квітневий день і заграв, як сліпучі золоті зайчики. Тоді увійшов швиденько Лаврін і розпочав збори.

До президії обрали Лавріна й Марту. Вона тихо сіла за стіл і схилилась над клаптиком паперу. На лоба їй злізло пасмо темного волосся.

Лаврін ніби випадково зиркнув раз і вдруге на присутніх. Цього досить. Я знаю, що він зафіксував постанову зібрання, він прочитав її в

куточках комсомольських губ і в напіввідкритих їхніх очах. Тоді він твердо, рішуче стукнув об стіл олівцем.

На повістці денній одно питання — вчинок Яна Когута. Довго, поволі зачитує Лаврін заяву Ольги. Туга, напружена тиша. Потім сідає — кінець. І знову схопився. Над головами виросла зелена в'язана кох-тина Ольги.

— Роблю пояснення, будь ласка. Хоча гадаю, що й так у заяві все ясно.

Стихнув на мить дзвінкий, з металевим тембром дівочий голос. Ніби вітерець пострибав, пошамотів над головами — всі повернулись до Ольги, завмерли Я зиркаю на Яна. О, як він слухає ! Я чую, як лопотять його слухові перетинки. Він розглядає своє коліно, він ніби зовсім байдужий, але... він — як струна, як відтягнута тетівка луку з убивчою стрілою.

— Товариш Лаврін запитує, коли вперше почав чіплятися до мене Ян. Цьому було, напевно, півроку. Я пам'ятаю випадок, коли на порозі сельбуду кілька місяців тому Ян зупинив мене й ' запропонував "поборюкатись". Я не схотіла, тоді він схопив мене й кинув на поріг. Останній випадок підчас лекції теж подібний. Він щипав мене за коліно, потім схопив у темряві за горло і...

Вона ковтнула слину й сіла. Тоді я здригнувся: Лаврінові очі колють мене, як два довгі зелені шила. "Він викликає мене на герць"—думаю я собі й мовчу. Тоді він сміється... Ні, він тільки злісно кривить губи й каже в мій бік:

— Може, хто з записничків хоче сказати? Прошу— висловлюються в першу чергу,—і, ніби від сміху, його рот розходиться до вух, і на мить блиснули білі зуби.

— Дайте слово,—кажу я й продовжую сидіти. Потім рвучко встаю й тру собі руки. Зиркаю в бік— Ольга бліда, як мертвяк, і не дивиться на мене. Я почуваю, що губи мої й пальці непомітно дрібно затанцювали. Я напружую сили, я голосно, виразно проказую:

— Мені відомо, що за свою поведінку, за нетовариське поводження з дівчатами Ян Когут уже двічі одержував попередження від осередку. Він не виправився. Він тероризує зараз товаришку Ольгу. Тримати його й комсомолі гадаю зайвим. Осередкові вжити заходів до захисту від. дальших нападів Когута.

Лаврін удає байдужого. Мені здається, що я читаю його думки. Тоді я пірнаю в себе, я міркую довго, старанно. Так, він спочатку думав, що я буду захищати його суперника, а тепер думає, що я хочу знищити одного з суперників своїх. Та це ж так ясно, так звичайно—я не помиляюсь.

Що це ? Я бачу—Ян встає. Його обличчя спокійне, навіть лагідне. Він хвилинку стоїть мовчки, а все зібрання дивиться на його короткий потертий піджак, на вперту, трохи сутулу постать вола, на струнке брови й орлячий ніс.

— Годі, братва, кумедію !.. Мені не жалко, виключайте !

І раптом вогневі, гарячі півонії спалахнули йому в зіницях.

— Виключайте, плювать ! Сами ж ви — кнури ! Грюкнули важкі двері, навздогін за ним затюкала

крилами кострубата тиша...

Я пам'ятаю, я висвистував пісню, що її слів не знав. А криві вулички були повні зачинених віконниць, і над містечком лопотіли зелені смарагдові зірки. Я йшов і висвистував і думав про Ольгу, і тоді на порозі

сельбуду зустрів темного Яна, що сидів. І от тепер зараз будуть голосувати, а я думаю про те, що він мене тоді, мабуть, чекав, мабуть, виглядав і знав, що я з Ольгою, і її він страшно ненавидів і страшно любив.

Ось уже голосують за те, щоб виключити його з комсомолу, і всі — "за". А коли Лаврін спитав, хто

утримується, несміливо підвелась і захиталась одна рука за столом президії— рука Марти, комсомолки з великими карими очима й смаглявим обличчям, і всі пригадали, певно, що вона божевільно кохає Яна Когута, який дві хвилини перед цим був членом комсомолу.

V.

Квітень приголомшив ніжним улесливим хором синіх, темносиніх фіялок, першим клейким листом топіль 1 вишень, ласкавими кришталевими днями з округлим, [червоним, як рубін, сонцем, з туркезовою блакиттю, ик дивна невидана пава. Зграї фіялок соромливо таїлись під кожним кущиком, на кожнім горбочку; пахуче клейке листя крислатих дерев розвивалось на моїх очах і тихо гуло голубими вечорами; стовпом .вигравали комарі на теплу ясну годину.

Квітень приголомшив зеленим галасливим бубном, і я, очманілий, не встеріг приходу прозорого бузкового травня. І коли одного разу поглянув навколо р старому занедбаному парку, зелений дим. засліпив мої очі, серце дзвінко застукало, пурхнуло з палючих Грудей, розсипалось серед білих конвалій, скалками рлиснуло в смарагдовій хащі зеленого повного листу, покотилось поклонами у високу густу траву.

Старий парк-дідуган колисав і леліяв у собі, як дитину, округле холодне озеречко. Сховалось воно, блискуче, синяво — синє в темнозелені береги, з лівого боку ряскою вкрилось, лапатим листом та

жовтим лататтям. Праворуч сіріли й біліли руїни купальні, а вода тут була прозора, ясно-зелена, як туркеза. А на березі, на сірому камінні, що залишилося від купальні, вигрівались на сонці маленькі прудкі ящірки, і жовтовухий вужак просто звідци кидався в озерце й плив, підвівши з води голівку.

Щоранку я прихожу сюди купатись. Тоді все озеречко розбігається широкими колами й тікає до берегів від мого фуркання й хлюпання. Прудкі зеле-няві ящірки тоді не сміють вилізти з-під каміння, а злякана зозуля раптом ковтає своє "ку — ку", і я чую тільки її хапливе ляпання крил, що стихає в далині між березами.

Після купання я неодмінно запалюю цигарку й тихою ходою повертаюсь додому. Різко й весело висвистують вивільги й вовтузяться у верховині кислатого клена. Лящать вівчарики, і в кущах біля заростої стежки без перестану цокає чечітка.

Сьогодні, коли я проходжу повз стару альтанку, повиту буйним муром лапатого дикого винограду, я чую голоси. В альтанці двоє. І раптом голос мені видається таким близьким і знайомим. Де я його чув ? Я зупинився й прислухаюсь і ось відчув, що хвилююсь. Чому ?

Я звертаю в бік і тихо підходжу до альтанки. Я несміливо торкаюсь до нагрітого сонцем листу, нечутно рОздвигаю темнозелену стіну дикого винограду й застигаю.

На єдиній кривій лавочці сидить Ян. Він босий, без сорочки й без картуза. Я бачу м'язи його спини й рук, що переливаються під шкірою рухливими м'ячиками. На колінах у нього Марта. Мені видалось, що її смагляве циганське обличчя якось схудло й зго-стріло. Я відразу не можу вхопити її слів і тільки бачу, що вона обома руками обняла Янову шию, про віщось благає чи допитується, а він, байдужий і впертий, не дивиться на неї.

Я відчуваю зненацька, що мені не вистачає повітря. Я сильно й часто дихаю, і від подиху перед моїм ротом без перестанку полощеться маленький слабосилий листочок. Це мене чомусь дратує, я стискує зуби і з насолодою зриваю того листочка. Тоді починаю розуміти окремі слова, і вони шпигають мене, як шилом.

— Ольга... Я знаю... Ти її любиш, Яне... Скажи ж мені просто про це.. . щоб я почула з твоїх уст.

Мартина біленька хустина лежить біля Янових ніг. Я швидше вгадую, ніж чую, те, що відповідає Ян. Його губи ворухнулись.

— Не-можу я, щоб Ольги... без Ольги...

Я бачу, як темніє обличчя в Марта. І раптом Ян позіхає й ворушиться. Піднімає праву руку, занурює п'ять пальців у своє волосся й одним рухом розстібує їй сорочку на грудях. Марта закриває очі й безсило схиляє йому голову на плече. Тоді Ян встає, і Марта з несподіванки падає на підлогу. З невимовним презирством він дивиться на неї. Всього мить. Потім одвертається, плює й швидко виходить з альтанки.

Я хвилинку чекаю, поки його спина перестала блискати між стовбурами берез і старих яблунь, потім мовчки увіходжу в альтанку.

Марта стоїть навколюшки перед лавочкою й хутко втирає сльози. Вона з жахом і здивовано дивиться на мене й намагається застебнути сорочку. Руки її тремтять, і це їй не вдається.

— Дай, Марто, я... — каже мій голос.

Тоді вона встає й мовчазна, покірна стоїть переді мною. Я застібую їй сорочку й теж мовчу. Враз над самою альтанкою розлягається кування зозулі. Марта здригаьться й хоче вийти. Тоді я міцно беру її за руку й саджаю поруч із собою на лавці. Вона не противиться.

— Марто,— кажу я.— Марто, я все бачив... Вона мовчить, тільки повернула до мене голову.

Я її тихо обіймаю за стан і злегка притискую до себе. Марта не ворушиться й пильно дивиться на мене своїми овечими великими очима. Десь на дні їх іще бренить самітна солона сльоза.

— Марто, — кажу я, — як ти можеш так... так прохати його? І любити такого... такого...

— Пусти! — і вона раптом одштовхує мене.

— Марто, Марто, послухай!.. Але вона йде.. . іде. Вона пішла.

Зозуля вже стихла, тільки так, як і раніше, висвистують і вовтузяться вивільги у верховині клена. ,

Тоді я підіймаю з підлоги білу хустину, що її забула Марта, і виходжу з альтанки.

Я йду, в руках у мене Мартина хустина, я йду й намагаюсь так засвистіти, як вивільги, що виграють на зеленій флейті.

VI.

Явтух мене дивує. Він увійшов нечутно до мене в кімнату й нечутно зупинився на порозі. А коли я запитав, що йому треба, він ніби зніяковів і несміливо попросив прочитати йому газету. Новина! Явтух прохає газети! Що це? З охотою прочитав я йому й з'ясував малозрозумілі місця. Тоді він зідхнув і запитав:

— А скажіть, пане, чи скоро повернеться старе ?

— Що старе ? запитав я.

Але Явтух не відповів. Він раптом зіщулився-маленьке зморшкувате обличчя його ще більше зморщилось, і за хвилинку він мовчки пішов, від мене.

"Що за чудний дід? Що він хоче ?" —подумав я. Над вечір несподівано до мене прийшов Лаврін. Із часу нашої спільної подорожі у вагоні ми стали відчувати чомусь один до одного не то ворожість, не то якусь нещирість. Зустрічались ми з ним дуже рідко та й то на хвилинку, переважно на зборах. Ми .майже не розмовляли. 1 сьогодні візита Лаврінова цілком несподівана для мене. Він раптом, не спитав-, шись, увіходить у мою кімнату й мимрить мені: "Здоров". Кидає картуз із розмаху просто на мої книжки, він котиться через увесь стіл і падає на підлогу.

— Лаврін? — дивуюсь я. — Яким це ти робом вирішив завідати до мене ?

— Ху, спека! — каже він і витирає хусточкою спітніле обличчя. — Над вечір якась задуха. Вночі, мабуть, буде гроза.

— Напевно, буде, — поглядаю я для чогось у вікно.

— Чорт його знає, — раптом каже він, — набридло це мені все до чорта!

— Що саме?

Він хвилинку мовчить і розглядає кінчики пальців.

— Та все. .. хлопці, збори ці щопонеділка, ти ...

— Я ? Чим же це я так набрид тобі ?

— Так, і ти, і Ольга, і всі ви...

— Ольга? — починаю розуміти я. "Он що, голубчику"— думаю. "Так і треба було починати просто з цього !"

— До речі, Лавріне. От ти згадав про Ольгу. Слухай, друже, яка рація була тобі брехати тоді у вагоні ?

Він раптом подивився таким стомленим і, мабуть, болісним зором.

— Брехав, кажеш ? Не знаю. Тоді була правда. Скучно, братішка! Да-а, братішка.

Він якось із насолодою вимовляє це слово "бра-тішка".

— Скучно, — повторює. — Весна, нічого не поробиш. Роботи в осередку ніякісінької, навіть на збори перестали ходити. Вимагають, одне слово, нових метод роботи. Да-а. .. Знаємо це Не в методі справа.

— Що?

— Не в методі справа, кажу, а в тому, що мало різали в двадцятому році.

— Цебто ?

— Дуже просто, братішка. Батистові хусточки, краватки, панчішки — он що!..

Лаврін замовк і обвів похмурим поглядом кімнату.

— Що, власне, тебе так непокоїть ? — запитую я.— Що це в тебе за хандра ? Ти зовсім змінився з того часу, як ми з тобою у вагоні.. .

— Покинь! — із запалом перебиває він.—Це не хандра, просто багато нечистої сили завелося навколо, повилазила із своїх закапелків і нудить.

Якась сіренька пташка сіла перед самісіньким вікном на гілку яблуні й виводить високу, тонку мелодію. Зробить одно колінце, друге, а на третьому ніяк не візьме потрібної ноти й знову починає спочатку. Хвилину ми уважно слухаємо її простеньку пісеньку.

— Да — а,— каже Лаврін. — І головне те, що ця наволоч так діє, що не причепишся, не знаєш, як боротись із нею. Я вже якось думав ... от би такий гурток утворити — ну, скажімо, "таємний гурток допомоги партії". Постанова: такий-то гад шкідливий для справи пролетаріяту — знищити. Хе ! Краса !

— Чудний ти,—'Кажу я, — невже ти серйозно переконаний, що партія потребує такої "таємної допомоги" ? .

Він не відповів. Ми майже мовчки просиділи з півгодини.

— Піду, — встав Лаврін.— Ох, і нудота ж!

Його рот уже не роздирається до вух, як було колись раніше, брови йому насунулись на самий ніс, і він більше про віщось міркує, ніж розмовляє. Він збирається йти й уже на порозі зупиняється й питає л ене :

— А як у тебе нащот кордупельки, га ? Я не розумію й дивлюся на нього.

— Ат, чудак, не розумієш, — досадує він.—Про баб питаю. Як у тебе нащот ламца-дріца-ха-ца-ца ? Для зава сельбуду це найлегше діло.

І, не чекаючи моєї відповіли, він ковтнув слину. Очі йому заблимали й примружились.

— А в мене, брат, попова дочка, теж учителька. І в Парижі не була, а які штуки вміє... от, брат! Тобі, мабуть, і не присниться таке.

Сіренька пташка на гілці яблуні за вікном виводить свою тонку, як скляний дзвіночок, мелодію. Вона зробила одне колінце, покотила вниз кришталеве по-котьольце, тільки на мить спинилась і раптом із якоюсь жагою й несподівано для неї самої взяла потрібну їй високу ноту, і вона дзвінко розсипалась на тисячу золотих цвяшків, ніби розгорнувся самоцвітний вахляр із безліччю ніжних невловимих відтінків і кольорів.

Лаврін хотів іще щось сказати чи спитати, але тільки сильно грюкнув дверима і, не прощаючись, пішов.

— Да ... братішка, — кажу я й один стою серед кімнати. Потім швидко виходжу в коридор, іду на поріг, дивлюся вслід Лаврінові. Він поволі йде, і непокрита голова його хилиться, ніби під тягарем якоїсь важкої, як стопудовий молот, важкої-важкої думи. Зараз він заверне за ріг. Може, озирнеться?. . Ні, не озирнувся.

Я мовчки повертаюсь і йду до своєї кімнати. І враз чийсь хрипкий, повний зненависти голос уривається , в коридор. Та це ж Ян! Я швидко й тихо підходжу до Явтухової кватири. За дверима двоє сперечаються. Ян погрожує, вимагає, йому відповідає притишений голос Явтуха.

— Не бреши, старий ! Чуєш, не бреши !... Де золото ? Де речі ?

Я чую — Ян наступає, Явтух ніби молить і, здається, ось-ось упаде навколюшки.

— Немає... як перед богородицею. Все пан забрав. І знову гнівний Янів:

— Не бреши, все одно взнаю. Об'явлю !..

Далі Явтух щось сказав, чого я не міг розібрати. 1 раптом звірячий рев Янів і тяжко гупає якась важка річ.

Я поспішно відчинив двері. Це зроблено вчасно, бо Ян, певно, задушив би свого батька. Явтух, стогнучи, підіймався з підлоги. Ян тільки зиркнув і стукнув дверима.

— Що тут у вас ? За віщо це він ? — ніби байдуже ціджу я крізь зуби, а сам пильно-пильно й непомітно збоку вп'явся в Явтухове обличчя. Він мовчить, жодна рисочка не ворухнеться.

— За віщо, га ? — повторюю я.

Не відповідаючи жодним словом, Явтух лягає на дерев'яне ліжко в кутку й відвертається до стінки. ^

— Нічого, буває, буває, — кажу я, вдаючи, що це мене зовсім не обходить, — буває, діду, не журіться. — І я спокійно виходжу з кімнати. Тоді почув, як застукали Явтухові чоботи й грюкнула за мною защіпка.

"Яке золото? Які речі?" — міркую я, і мені здається, що це ж так легко взнати, в чім тут справа. "Розумію, розумію. Он воно що" ! — кажу я сам до себе.

У своїй кімнаті я підіймаю з підлоги картуза, що його забув Лаврін, і обережно вішаю на гвіздок.

VII.

Коник ! Коник ! Вороний і шерсть блискуча й оксамитна. Косить чорним вишневим оком і, роздуваючи рожеві ніздрі, хропе. Спасибі тобі,

сусідо, спасибі ! Ти дав мені сьогодні свого коня на цілий день. Спасибі ! Я згадаю сьогодні червоне —козацтво, клинок й списа, бар'єр і манеж, і своїх командирів і комісарів, табір у Селищах, сосновий бір і Бог, і руїни старовинного польського замку, і таку тиху,таку маненьку соснову станційку Гнівань !

Ах, коник ! Ця старенька кульбака видається мені такою знайомою й рідною, що я хвилююсь, як гімназист, солодко й тривожно.

Я взяв повід і вже плавко колихнувся раз і друге, і третє. Я ЇДУ кроком, а вороний коник гарячиться й хропе. Я раз — у — раз стримую його, і тоді він гне свою круту шию вбік.

Ось базар і брук. Тут центр, тут усе містечко і всі галасливі євреї, і всі вивіски й рундуки. І щодня тут малиновий міліціонер урочисто забирає в баби цеберку з десятком мочених яблук і вигукує щось про патент, а баба вигукує про силу хороб і кричить, що її син теж комуніст.

Я зупиняюсь біля лотка й купую цигарок, і тут підходить до мене високий і брудний чолов'яга. Він простягає руку й щось хрипить про бдга й про те, що він голодний. Я хочу для чогось сказати цьому дужому парубкові, що бог не нагодує й що краще хай він не просить ради імени Христа, але наші очі на момент зустрічаються, і я бачу в його зіницях таку тугу й біль, що швидко сіпаю за повід свого коника й від'їжджаю. Жебрак обдає мене горілчаним перегаром, тліном брудної одежі й щось хрипко гукає вслід.

Ковані копита дзвінко співають по бруку, і на мене з прихованим острахом зиркають тужні й чорні очі:

— Знову копита по бруку? Який знайомий звук!

Ах, містечко, подільське містечко, містечко з брудним, вонючим базаром, повне ви IICOK і євреїв ! Ось ти живеш, торгуєш і галасуєш, та в

бідняцьких єврейських кварталах не забудеться ще довгі-довгі роки проклята згадка —про білі розкидані ноги й чорні криваві ями роздертих ран і про "Третій гайдамацький імени Симона Петлюри" полк...

Ось поворіт і останній заулок. Тут, коли переїхати місточок, минути великого хреста й капличку з образом богоматері, починається поле.

Скільки повітря! Воно тисне серце й розриває груди. Скільки жита і меж, і синіх волошок ! Я їду вузенькою доріжкою, і гнучке колосся зграями вибігає назустріч, падає навколюшки перед кінським копитом і тане, і розсипається синяво — зеленим оксамитом навколо. Побігли вперед аж за обрій телеграфні стовпи, і гудуть, як рій, проводи. Ніби сонце грає на них, як на струнах. Я їду, і гострокрилий кібець летить геть від дороги.

Пирхає мій вороний коник і мотає головою Я пригадую раптом давні, знайомі слова й голосно кажу:

— Шенкель! Шенкель, шенкель ! —гукаю я багато разів.

Ех! Я різко вигукую й. жену учвал. Раптом робиться так легко-легко й весело. Я почуваю, що я — струна, і тільки вітер свистить і шалено тікає назад. Тоді завертаю в бік і вже тихо їду обніжком.

Ось селянин Він, мабуть, оглядає свою нивку. Ми здоровкаємось і дивимось один на одного. І я питаю :

— Що, на жито вийшли подивитись ?

— Атож, — відповідає він. — Хлібець нічого. Дощу б тільки треба. А так — нічого.

— Росте, значить, во славу руського оружія ? — жартую я.

— Та росте... Хватить на всіх, — посміхається він.

— Аби хліб був, а роти знайдуться.

Я їду далі й ген — ген на обніжку бачу якусь чорну крапку. Під'їжджаю ближче. Видко, що сидить якась жінка чи дівчина. Ой ! Щось шпигонуло мене в груди. Та це ж Ольга ! Вона підвела голову від книжки й раптом побачила мене. Вона хутко встала, і книжка впала в неї з колін. Ольга ! Ольга боса, простоволоса йде мені назустріч, вся порив і здивування.

— Сергію, як це ти сюди ? Яким робом ?

— А ти як ? Де тут узялась у полі ?

— Дуже просто. Я тут часто буваю. . .

Ми сидимо поруч, і коник мій тут же хрумає житні колоски.

Я збоку дивлюсь на таке знайоме до болю обличчя, на блакитні очі й ластовиння біля носа.

— Олю, — кажу я.

Вона підіймає якось кумедно брови й дивиться вапитливо на мене. Тоді я тихо нахиляюсь і дзвінко цілую її в шию. Вона стріпнулась і підносить до моїх і очей якусь блідорожеву квітоньку.

— Не знаєш, як назва? — питає якимсь робленим і ніби не своїм голосом.

Я відчуваю, як прислухається вона до моїх рухів.

— Ольго, Олю, кохана, рідна ! — шепочу я в екстазі й обсипаю цілунками її обличчя. Я ще хочу торкнутися губами її ніжної оксамитної шиї й бачу на ній дві червоних цяточки від мого першого поцілунку.

Я щось думаю про своє, потім про її слова й пригадую кремезну Янову постать, пригадую Яна, що його виключили з комсомолу.

— Ольга, а як тепер до тебе Ян ? Ти його давно бачила?

Ольга затихла й якось уся зіщулилась.

— Я не знаю, нічого не знаю.. . Він божевільний чи... Не знаю. Знаєш —Він іноді цілі ночі ходить у мене під вікном, цілі ночі ! Я не знаю, як далі. Я кажу йому, що заявлю до міліції, кажу, що застрелю його, а він дивиться і, я певна, нічого не чує. В нього тоді такі очі, такі очі!.. Я не знаю, що буде, я, мабуть, виїду...

Вона для чогось затуляє очі руками й нахиляє голову. У неї зараз дивний, чарівний вигляд. Я знаю, що навіки запам'ятаю її такою, як вона є зараз.

"Ольга, Оля, моя рідна, дивна Ольга в містечку Вовковинцях !"

Я дивлюсь на неї, і губи мої тихо ворушаться, а в неї все ще похилена голова, і руки затуляють від мене такі зворушливі й теплі блакитні очі. ..

Сонце підбилось височенько, спека починається. Коники ще тріщать наввипередки, але скоро й вони затихнуть. Тоді в повітрі повисне залізна палюча піч і важко задихає жарким синім маревом.

— Коли б ти знала, як іноді буває тоскно ! Шалено вже хочу до міста. Ти ж розумієш, Олю, щоранку там будять десятки гудків, ціла симфонія!

З гаражу вилазять веселі червоні трамваї, десь гупає по бруку підвода з залізом. Ах, цей залізний скрегіт! Так скрегоче праця. А потім...

Я на хвилинку спинився, і так мені хочеться їй сказати... І я кажу. Кажу й знаю, що це ж брехня:

— А потім те... .в мене ж дружина в місті. Мабуть, чекає мене.

"Ну, для чого це я?" — майнула думка.

Ольга .слухає, мовчить, і враз починає тихо сміятись. Вона мовчить і сміється, сміється якимсь внутрішнім сміхом і вся здригається, ніби ковтає кульки холодної криги. Я дивлюся на неї, і в мені зростає тривога.

— Ольго ! Ольго, що з тобою ? Ольго ! Вона перестала сміятись.

— Більше мене цілувати не смій. Чуєш ? Я не знала, що ти жонатий. І взагалі це ж підло, підло !.. Як ти можеш так робити ?

— Що ж тут підлого, Ольго ? Аджеж я тебе не дурю, я тобі сказав, що в мене є дружина.

— Чому ж ти раніше не сказав про це ?

— Я думав, що ти знаєш.

Вона міцно стиснула зуби й узялася двома пучками за щоку, ніби в неї раптом заболіли зуби. Я роблено байдуже виймаю цигарку й запалюю. І враз вона пильно — пильно вдивляється в моє обличчя.

— Сергію, сядь ближче, сюди. На хвилинку. Швидшу!

— Що ? — я присовуюсь до її плеча. Тоді вона обіймає мене за шию й жадібно, пристрасно цілує в губи.

— Олю, Олю, — скрикую я схвильований, але вона рвучко схоплюється.

— Не йди ! Не смій іти за мною !

Вона це сказала й пійшла від мене обніжком. Іде швидко, поспішає, не озирається, далі обніжком, далі обніжком, все від мене й від мого коника...

Я чомусь цьому радію. Як добре, що я вигадав їй таке. Ха-ха, значить, я одружений, і мене в місті чекає дружина ? Ха-ха!.. Нехай іде, нехай ! Повірила й тікаєш? Думала—"женишок"? Так?.. Нехай...

VIII.

Цієї ночі, коли я спокійно спав, у Вовковинцях скоїлась подія. Вранці на другий день до мене прибігли Марта й Лаврін, і вони розповіли мені про жахливу драму цієї ночі, про драму, в останньому акті якої мені самому довелося потім брати участь.

Це було так.

*

Старий Явтух не спав і перевертався з боку на бік. За останній час він дуже непокоївся за те панське майно, що було сховане в таємному надійному місці і про існування якого знав тільки він, Явтух. Як вірний пес, він добре затямив панського наказа стерегти ті речі,* аж поки пан не повернеться назад із — за кордону. З того часу минуло довгих шість років. Пан не повертався. В його старому двоповерховому будинку з важкими білими колонами (що, здається, несуть на своїх плечах тисячі

років) оселився галасливий сельбуд. Але ніхто не знає, крім, старого Явтуха, що в цьому палаці, десь у глибокому кам'яному погребі, заховано коштовні речі, яких не м'г, тікаючи, захопити з собою пан. Старий Явтух пам'ятав панського наказа.

Коли в кімнаті все стихло й Ян почав виводити носом тонкі свисти й присвисти, Явтух тихенько встав, одягся й нечутно вийшов. Він ішов до схованки. Переліз через руїни з цегли й сміття, минув довгого коридора, поліз по східцях кудись униз і опинився в холодному підвалі. Тут Явтух налапав у закапелку маленького каганчика й засвітив його. Відблиск світла Затанцював на кам'яних сірих стінах, вихопив із темряви якусь нішу й простягся, здригаючись, на цементовій підлозі. Майнуло два-три кажани й зникли.

Явтух ішов уперед, обережно затуляючи долонею світло в каганчику від протягів, що— раптом виривались із якихось бокових хідників. Нарешті, купа наваленого каміння й гнилих дошок, що невідомо хто, коли й для чого заніс їх сюди. Збоку — низенькі двері. Замка немає, та й навіщо він ? Хто може знати про якусь хижу, що захована в підвалі старого панського будинку ?

А коли б хто й знав або знайшов — однаково замок тоді нічого не допоміг би.

В кімнатці (це швидше якийсь льох) попід стінами навалено купою різне хатнє майно : масивні фотелі, оббиті чорною запиленою шкірою, старовинні канапи, навіть чайні сервізи й люстра — все це в безладді, перемішане й залишає враження якогось погрому, руйнації. В кутку принишкли пузаті скрині, оббиті іржавим залізом. А над ними, як охоронець від злих духів, що могли підняти руку на це добро, висить великий образ божої матері "Ченстоховської" в коштовній срібній оправі. Цей образ для Явтуха був великою святинею, і завжди старий із побожним тремтінням згадував і в думках постійно звертався до нього з молитвами.

Могильна тиша. Якось моторошно, навіть каганець пригнічено, полохливо залг потів і застиг.

Страшний сон приснився вчора Явтухові. Чує він: із брязкотом, із залізним скреготом відчинились двері в цю таємну схованку. Якісь чорні кошлаті люди з вогненними смолоскипами купою застряли в проході, рвуться вперед до панських скринь. Глухі, важкі вдари сокири ... Потім дим, дим, дим .. . Стривожений прокинувся вчора Явтух. Вчора ж він вирішив одвідати доручене йому майно. І от він прийшов сюди. І перше ніж перевірити, чи все ціле, старий із побожною молитвою опустився навколюшки перед образом.

Так я уявляю собі всю цю подію й певний того, що всі деталі, які я тут наводжу, дуже близькі до дійсности. Потім я сам усе це старанно перевіряв, свої власні спостереження порівнював з оповіданнями Марти, Лавріна та Мордуха Цукера, хазяїна пивної, де востаннє гуляв Ян (і про якого мова буде далі), і дійшов до висновку, що я майже цілком вірно змалював картину жахливої події, починаючи, так би мовити, з перших її кроків і кінчаючи апотеозом, при чому всі деталі логічно випливають із загального розвитку всієї драми.

Коли Явтух опустився навколюшки, він виразно почув чиїсь кроки. В ту ж мить його різануло світло від свічки, і він побьчив біля себе Яна. Тут скоїлась дика сцена, одна з тих сцен, що я підслухав її під дверима, коли Ян вимагав у батька сказати йому, де золото. Тоді ще мені здалося, що я зрозумів у чім річ і про яке золото йшла мова.

Явтух швидко підвівся з колін і, розчепіривши руки, пішов назустріч синові, ніби хотів затулити віл його ока ці пузаті панські скрині й образ у коштовних шатах. Ян хрипко засміявся й з усієї сили штовхнув старого в груди. Той мовчки, як обапіл, упав на твердий полусканий цемент.

Ян кинувся до скрині. Швидко він одбив замка й підняв віко. В ту ж хвилину старечі батькові руки знову простяглись до нього й схопили

ззаду за спину. І тоді Ян ухопив важку, масивну тарілку й з розмаху вдарив нею батька по голові. Той упав, і кров густо залила його зморшки на обличчі.

Старий був іще живий, лише знепритомнів і через деякий час, коли Яна вже в підвалі не було, прийшов до пам'яти. Залишаючи за собою кривавий слід, він рачки, вершок за вершком, аршин за аршином, виліз, нарешті, на гору, на свіже повітря, витративши на це біля п'ятох годин. Тут сили його залишили, і він знову знепритомнів. Так він пролежав іще дві-три години, і тоді його знайшли дві містечкові перекупки, що поспішали на базар. Вони зняли тривогу й з допомогою інших перенесли пораненого на його ква-тиру. Це скоїлось трохи пізніше після того, коли до мене прибігли Марта й Лаврін і коли я вже знав від них про подію, в якій поранення Явтуха було тільки першим її і, може, навіть незначним епізодом.

Коли Явтух знову прийшов до пам'яти й лікар уже встиг перев'язати йому рану (до речі, дуже небезпечну), поранений раптом виявив якийсь неспокій і заворушив губами. До нього нахилились, і він ледве чутно попрохав покликати мене. І Коли я прийшов, старий лежав із перев'язаною головою на лавці. Він зразу ж — упізнав мене й рухом показав ^иені підійти й нахилитись до його губ.

Тоді я почув кілька слів, що їх було сказано ледве вловимим перервливим шепотом :

— Це мене Ян... син ... Там, у підвалі... знайдете... панське майно... що лишилось, приховайте... і нікому ... не кажіт. .. Може ...

Далі Явтух замовк і тихо захрипів. Щось клекотіло йому в, грудях, маленьке зморшкувате обличчя було бліде, аж синювате, і вже не нагадувало печеного яблука. Швидше воно скидалось на висмоктану, вимочену цитрину. Цей напівбожевільний панський пес до останньої хвилини своєї собачої душі пам'ятав про свого пана й про його речі.

Через кілька хвилин він умер.

IX.

Золота, звичайно, Ян не знайшов. Воно стало, мабуть, у великій пригоді самому панові, але срібні ложки, тарілки та кілька коштовних дрібничок наповнили Янів мішок. Забрати останні речі він не подужав.

Ян озирнувся. Батько мовчазно лежав біля стіни, якось чудно підгорнувши під себе руки.

"Забив" ! — майнула Янова думка. Огарок свічки догоряв, і світло нерівними блисками метлялось по стінах.

Мішок був важкий, і Ян із трудом звалив його собі на плечі. Іти назад із вагою було дуже тяжко — і в деяких місцях мішок довелося просто волочити за собою.

Тільки відчувши в своїх руках п'ять "червяків", Ян уперше подумав про те, що на цей раз йому таки пощастило вистежити батька й відкрити місце схо-

ванки лишків панського майна. І, коли темний "ділець" (хто він — залишилось невідомим), купивши за бізці-нок "оптом" увесь Янів мішок, зачинив за ним двері, вперше подумав Ян про те, навіщо ж йому потрібні були ці гроші, вбивство батька й нічне блукання. І тут же майнула думка, що п'ятдесят карбованців — це ж зовсім небагато для того, щоб зробити з ними щось надзвичайне, таке, щоб усі почули про це, навіть, щоб Ольга здивувалась і сказала: "Як? Це зробив Ян? отой Ян ?.."

Ольга !.. Ян затремтів і вирішив бігти до неї.

І він побіг сонними містечковими провулками, спотикаючись об засохле груддя й зачипаючи плечима похилі драні паркани. Але спочатку опинився він у пивній Мордуха Цукера.

Пивна з вулиці була вже зачинена — і Ян пройшов до неї з двору. Кілька повій пили пиво з іншими постійними відвідувачами цієї пивнушки. У згустках синього диму й хрипких вигуків прислуговував гостям сам хазяїн вертепу—> маленький горбатий чоловічок, швидкий і слизький, як в'юн, з лисим черепом і без жодних слідів рослинности на худому мавп'ячому личку.

Прихід Янів лишився якось не поміченим. Він сидів у куточку й залпом спорожнював шклянку за шклян-кою. Зараз у нього була одна думка — впитись. І він пив, пив, пив. І враз згадка про Ольгу знов блиснула перед ним, ніби метеор. П'яна проститутка, посварившись із кимсь, почала, випльовуючи огидливу лайку, здирати з себе одіж. Лякливо заметушився по кімнаті Мордух, прохаючи й умовляючи.

Ян глянув і одвернувся. Голе жіноче тіло викликало в нього раптову огиду. Зараз він міг думати тільки про Ольгу. Він зробив спробу підвестись і знову сів—закрутилась голова. Так він просидів іще кілька хвилин. Жіночий вереск і рев стихли. Натомість нагло роздер вуха кошачий зойк. Так, це несамовито кричало кошеня. Кілька проституток тримали його на столі, а одна з них застромила йому глибоко В бік залізну виделку. Кілька десятків очей із насолодою слідкували за цим видовищем, боячись пропустити хоч один рух нещасної тварини.

Ян глянув, і йому швидко застукало серце. Він відчув, що цю хвилину шалено, божевільно бажає ласкати Ольгу. Рвонувся з місця й кинув на стіл червінця. Йому належало одержати здачу, але він не звернув на це уваги й вибіг на вулицю.

Небо чорніло, як прірва, від важких кошлатих хмар.

X.

Ян знав, що хвіртка до шкільного двору замкнена на ніч, і стрибати через високий паркан — це значить наробити ґвалту. Ось через віщо він побіг в обход, городами й зупинився там, де замість паркану в шкільний двір уклинився невисокий сухий тин.

Вікно Ольжиної кімнати дивилося просто в двір на високий бур'ян із дерезою, в якому можна було сховатись від непроханих очей. Раніше в місячні ночі, приходячи сюди, Ян ховався тут і видивлявся, де Ольга. Коли вона була вдома, тоді він сміливо йшов просто до її вікна.

Він і зараз, перелізши через тин, обережно поплазував— бур'яном. В Ольжиному вікні ще світилося. Враз за тонкою білою фіранкою майнула така знайома Янові дівоча постать. І в ту ж мить він був під вікном.

Він зняв руку й твердо, настирливо постукав у шибку раз і друге. Так раніше Ян ніколи не стукав.

Фіранка стрибнула вбік, а лямпа загасла. Ольга дивилась у темряву й тоді впізнала Янів голос. Але що це був за голос ! Ользі вчувся в ньому і дикий відчай, і туга, і, нарешті, якийсь нелюдський жах.

Зразу вона не розібрала слів, тоді вслухалась, і "раз буйно глибоко йокнуло серце й розбіглося по всьому тілі хапливими й чіткими вдарами.

Ян вимовляв тільки два слова :

— Лист... Вам лист!..

Раптом невідомо чому ці слова й цей дивний пе-вервистий голос породили в Ользі глибоку незрозумілу тривогу. Ці два слова раптом запаморочили їй голову, і в ту ж мить вона напівсвідомо розчинила вікно. 1 тільки тоді, коли легенько брязнули шибки, а Ян уже стрибав

через лутку в кімнату, якось майнула думка: "Який лист? Від кого? І чому його приніс Ян?"

Кажучи ці два магічні слова, Ян сам не знав, коли вони йому спали на думку. Може, ще коли раніше він вигадав їх і склав плана, щоб заставити Ольгу відкрити вікно,* а, може, в останню хвилину вони несподівано повернулись у нього на язиці, і він ухопився ла них, як хапається за соломину той, що втопає.

В кімнаті було темно. Ольга стояла просто перед Яном і першу мить чула тільки, як бухала в скронях У неї кров. І тоді їй здалося, що ось, як живий, захитався в кімнаті Янів голос : — Ви... ви чекали листа?

Ян ніколи не міг інакше кликати Ольгу, як на цви". Це' не була звичка1 й не було поважання. Для Яна Ольга була просто якоюсь "не такою", "іншою", "ку не можна було звати так, як усіх.

— Так, чекала. Де він ? Давай швидше !

І, сказавши ці слова, Ольга вже знала, що ніякого-листа не було. Вона, поспішаючи й чомусь дуже хвилюючись, засвітила лямпу. І, коли кинула сірника, почула, як міцні руки схопили її ззаду й кинули на ліжко.

З Янового рота дихнуло на неї пивом. У першу мить Ольга боролась мовчки, і тоді ж у роті в неї опинилась якась ганчірка. Вона зібрала всі сили й скотилась із ліжка на підлогу.

Невідомо чим би це скінчилось, коли б вона не вдарилась головою об залізну ніжку ліжка. Удар був такий міцний, що Ольга на мить знепритомніла. І до останньої хвилини вона чула на собі залізне Янове тіло.

Ян підвівся. Тепер він спокійно, без жодної пристрасти, й навіть із якоюсь дитячою цікавістю подивився на розкидані ноги комсомолки,

озирнувся навколо й тоді нахилився й підняв із підлоги зібгану Ольжину хустку, яка випала в неї з рота.

Надворі набіг порив вітру, і глухо зашуміли навколо школи старі високі тополі.

Ян повернувся, поволі підійшов до вікна й вискочив надвір. Ольжину хустку він акуратно склав учетверо й залишив на столі. Це те, що скоїлось цієї ночі.

Захлинаючись сльозами, Марта першою вранці розповіла мені, що Ян кудись утік, що його шукають, але, очевидно, його вже немає в містечку. І не можна було зрозуміти, чому ж саме плаче Марта : чи їй жалко Ольги, чи шкодує, що немає Яна й що, може, вона вже ніколи його не побачить.

XI.

Мені сняться сурми: мідні срібні, золотаві. І я чуК> їхні звуки — безліч барвистих, густих звуків. Я бач}?

зелені, сині, голубі ескадрони. Вони йдуть і йдуть, і кінські копита мірно вистукують дроб. І раптом — р-р-р... ррр!.. Я прокидаюсь і чую — гроза. За вікном потоками мірно шумить злива, грюкає віконниця, і дробом витанцьовує в іржавій ринві водоспад дзвінких крапель.

Гр — ррр... жжіх ... х ... х ! — Це грім і блискавка і вікно раз-у-раз, схлипуючи, вибухає голубим феєрверком.

"Горобина ніч" — думаю я й удивляюсь у темряву. Мені здається, що хтось ходить по кімнаті, і полохливо пролопотіла під шахву темна тінь пацюка. І я тихо окликаю:

— Олю?

Я сам дивуюсь собі — чому Оля, чому вона?

Кроків уже не чутно, і злива стихає. Останні тяжкі краплини стрибають за вікном по листях акацій і яблунь. Нараз щось пече мене, і я підводжуюсь із ліжка.

"Ольга! Тепер я знаю, я все знаю... А навіщо ; вона впустила його до себе, навіщо ?" — відповіді немає, і я думаю, вперто думаю...

"Мабуть сама... сама ж роздратувала... А може... може, навіть приємно було ? Це може бути, це ж може бути ! .

Я почуваю, що мені душно, я не можу так більше, і я хапливо здираю з себе білизну.

Ось я підійшов до вікна і вдивляюся в чорний сад, напружую зір свій і дивлюсь у ніч.

Яка це насолода — відкрити вікно й пити цю ніч і льодову вогкість, вогкість і пахощі зливи !

Голова мені приємно крутиться, я почуваю, що зараз упаду. Я щось кричу, а тисяча рухливих тіней Уже біжить до мене з саду, і попереду тремтить велика чорна тінь, простоволоса, і очі в неї горять, як дві жарини... Я хочу втекти від неї й затуляю очі руками.

— Сергію, Сергію !

Хто це ? Це голос тієї великої чорної тіні з очима —жаринами. Ні, це не тінь. Я нахиляюсь уперед і бачу обличчя, а на ньому очі. Так, очі! Ні, не те: обличчя не було, були тільки ці палючі бентежні очі... очі Марти.

Я швидко одягся й відкрив їй двері. Вона увійшла й мовчки сіла на край ліжка. Я запалив свічку й тоді побачив, що Марта боса, розпатлане волосся її мокре., і відблиск від свічки дрижить на ньому, як коштовний самоцвіт.

Так ми сидимо вдвох — Марта і .я. Сидимо, і я знаю, що Марта чогось прийшла сюди до мене й зразу щось скаже, таке бентежне й незвичайне. Сидимо вдвох, а надворі ніч, тількищо шуміла там гроза, і десь, затихаючи, ще бавляться тугі й важкі краплини... Злегка прогуркотів десь далеко-далеко грім, і тоді Марта встала.

— Сергію!.. Я не знаю куди тепер іти. Розумієш ?.. Він хорий ! Гарячка !

Ні, я не розумію. Я мовчки, допитливо й збентежено дивлюся на неї.

— Та він же, він —Ян !

— Ян? Ян тут?

Вона схопила мене за руку й тягне до дверей.

— Ходім... Розумієш ?.. Тільки ж ти зрозумій.. —Ми не йдемо, а біжимо попід палацом, темрява

виколупує очі, а калюжі хлюпають і чавкають під ногами. Марта щось хапливо пояснює, ловить мене в темряві за руку й тягне вперед, вперед...

— Учора ще з міста. Розумієш ? Учора прийшов до мене... просив сховати.

Я почуваю під ногами якесь каміння й здогадуюсь, що ми біля палацу, але обійшли його з другого боку. Тут є старі завалені двері, купи цегли й іржавого заліза.

Марта пригинає мою голову й кудись тягне. Я слухняно просовуюсь за нею. Мої боки труться об якісь кам'яні мури, ноги грузнуть у якесь багно. Марта запалила свічку. Ми піднялись угору по зруйнованих мармурових східцях. Ось у бік—якісь двері. І враз Марта зупиняється й обертається до мене. Я бачу, як тремтять її губи й світло свічки плигає, як велетенський заєць, по облізлих стінах. Другою рукою вона бере мене за груди, і її губи ще більше тремтять, як пелюстки.

— Він тут. . . але, коли ти скажеш кому... коли скажеш. .. Чуєш ? Я молю тебе. .. щоб ніхто. .. ніхто, крім тебе . ..

Я мовчки киваю головою, і вона відчиняє двері. Я перший ступаю через поріг. Велика кімната із зруйнованим каміном і з обваленою тиньківкою війнула пусткою й руїною. В кутку, просто на підлозі з якогось одягу й трави, зроблено постіль. На ній простяглася довга темна постать. Я легко впізнав Яна. Йому щось увижалося, і він тихо виспівував якогось мотива.

— Він без пам'яти, — кажу я. Марта тихо кивнула головою.

— Сергію, голубчику, що ж мені робити тепер? Що ж мені тепер ? .. .

Ян дуже схуд, очі йому глибоко позападали, а вид пашів, як жоржина.

Я опускаюсь навколюшки й кладу йому руку на лоба. "Не менше сорока градусів"—зринає думка.

Обережно розстібую йому на грудях сорочку. Мартя присвічує. Десятки червоненьких цяточок розбіглися на Янових грудях.

— Так, — кажу я, — це тиф. Сипняк.

Марта не ворушиться й удивляється в ці червоненькі крапельки на тілі.

— Марто, треба лікаря. Вона, як опечена, підскакує.

— Що? Лікаря? Лікувати для того, щоб потім замкнути до в'язниці ? Ні, ніколи!.. Чуєш ?

"Так, — думаю я, — за зґвалтування — в'язниця і... і навіть розстріл. Марта каже правду". І в ту ж хвилину дивне почуття закипає в мене в грудях.

— Боїться в'язниці, а ґвалтувати не боїться, негідник ! — скрикую я і втоплюю свій зір у Мартові очі. Так ми стоїмо мить один перед другим, і враз я згадую про слово, що дав його Марті. Ні, я нікому не скажу, де Ян. Тоді Марта нахиляється й виймає з — під Янової подушки маленький чорний бравнінґ.

— .На, сховай. Це — його. Я боюся, щоб він хорий чого не зробив собі. Я мовчки ховаю бравнінґа до кешені.

XII.

Після Янового злочину Ольга два тижні лежала в ліжку через нервове зворушення. Деякий час вона була навіть без пам'яти й нікого не впізнавала.

"Як добре, що все це минулося" —кажу я сам собі, і невимовно гаряча радість наливає мені груди. І раптом я згадую про Яна й почуваю, що блідну. Ольга помітила в мені зміну й з тривогою вдивляється в моє обличчя. Я кажу, що згадав Яна й згадав усе, що було.

— Слухай, Олю, — кажу я, — ну щоб ти зробила, коли б знала, де зараз переховується Ян ?

Вона хвилинку думає. Я напружено чекаю відповіді й почуваю, що мої пальці злегка тремтять.

— Я ? Я зразу б довела про це до відому карного розшуку.

"Значить, я не помиляюсь"—думаю я й запитую:

— Ну, а коли б, припустимо, ти дала комусь слово не казати про його вчинок владі, як би ти тоді ?

— Чудний ти який. Перш усього я б ніколи не дала такого слова...

— Ну, а от, припустимо, — настоюю я.

— Тоді я... тоді я інакше б якось його покарала. "Так, якось інакше" — думаю я. А Ольга зазирає

мені у вічі й розповідає про Лавріна й про те, що він ночує в попової дочки, і про те, що зборів осередку не було вже півтора місяця.

*

Ян видужує. Я вже певний того, що через тиждень він зможе сам без сторонньої допомоги ходити по кімнаті. Марта уважно доглядає його й щодня носить йому легку тривну страву. А Ян їсть, їсть і їсть. Після хвороби в нього прокинулась вовча хіть до їжі. Він уже не боїться, що я комусь викажу, де він, і охоче звертається до мене з розмовами. В такі хвилини я кажу, що в мене болить голова, і швидко виходжу. Я тепер зрозумів, як ненавиджу цього парубка з орлячим носом і тонкими

рівними бровами. Я ненавиджу його волов'ячу шию, його м'язи, його закопилену нижню губу.

Я ненавиджу його й часто думаю про те, чому він викликає в мене таку дивну, таку болісну огиду.

Я не знаю — я ненавиджу його за все : і за злочин його, і за Ольгу, і за випадок в альтанці, і за Марту, і за те, що він ховається й боїться кари, і за те, що його досі не покарали, і за те, що я дав слово Марті не виказувати його, і за те, що він видужав, і за те, нарешті, що я такий слабовільний і нікчемний, що й досі не виконав свого плана...

Ян мене зовсім не соромиться, і я бачив, як він учора обіймав і цілував Марту, і слина текла йому огидно на підборіддя.

"Ех ти, Марто, Марто ! " — думаю я й знаю, що таки виконаю свого плана.

"Треба якось інакше" — я довго міркую над цими словами й знаю, що Ольга не кривить душею. Я знаю вже, як це "інакше", і знаю, що так треба. Я іноді виправдую себе так, ніби я вже виконав те, що задумав, і тоді довго, старанно міркую: "Ольга — раз, Марта — два. Ольга — за віщо? А Марта ? Де можна знайти таку другу Марту?" І я ще раз вирішую, що слова, якого дав їй, не порушу й виказувати Яна не буду. Але треба "інакше". А "інакше" — це мій плян.

Сьогодні, коли я підіймався на другий поверх, де переховувався Ян, мені назустріч бігла бліда збентежена Марта. В її циганських чорнокарих очах тремтять сльози. Вона нашвидку підтягує спідницю й тут побачила мене.

— Марто, — кажу я, — що з тобою ?

Вона, схлипуючи, показує мені мовчки на спідницю й на двері Янової кімнати. Я зрозумів.

— Як же це, Марто?

— Не знаю... Бачиш? Хотів здерти спідницю... Раптом —як звір... Я не знаю, що з ним... Втекла.

Вона чомусь із благанням дивиться на мене.

— Марто, мовчи, мовчи! — затуляю я вуха.—Мовчи,, бо тепер я виконаю свого пляна. Мовчи, Марто, люба!

Якого пляна ? Вона не розуміє. "Марто, люба Марто, я знаю, що ти кохаєш Яна, і знаю, якого вдара завдам тобі... Але ж зрозумій, що це — рятунок тобі. А втім, для кого це рятунок ? Ні, я не знаю сам" — так я міркую Ось унизу десь стихло шарудіння — то пішла Марта.

Відчиняю двері і входжу. Ян сидить на своїй постелі, але я спостерігаю, який він зараз схвильований.

— Що, скучно ? — запитую. Ян одвернувся.

— Скора не буде скучно. Скоро—-фюїть!...—він свиснув.

Ураз його обличчя робиться веселим, округлим, він повертається до мене.

— А пам'ятаєте, колись увечері до вас хтось зазирав у вікно? Пам'ятаєте? Вгадайте, хто то був? До вас тоді прийшла Ольга. А я ото за нею отоді...

Після злочину я вперше це чую від нього ім'я Ольги. І як це спокійно сказано! Каже про Ольгу й навіть усміхається.

"Так, хороба його не скосила, він житиме. Значить, треба "інакше". Житиме?

Я мовчки виймаю з кешені його бравнінга, якого колись дала мені Марта.

— Твій? Він зрадів:

— Мій, авжеж мій. А Марта казала мені, що я його згубив, — простяг до мене руку і враз одсахнувся. Він щось угледів у моїх очах. Я ступив на крок ближче до нього, націлив у голову й вистрілив. Усе скоїлося за мить. Ян тримав мене за руку, а револьвер валявся вже на підлозі.

"Значить я не влучив його, значить, він житиме"— майнула й щезла думка. Але що це? Він натяг картуза й узяв торбинку. Він не дивиться в мій бік і мовчки лагодиться йти. Вже в дверях повернувся, постояв хвилинку й мовчки вийшов.

У мене не було думок ...

XIII.

Я не сказав Марті, як це скоїлось і як пішов Ян. Ось минуло вже два тижні, а ніде його ніхто не бачив, навіть чутки про нього ніякої. Я кажу Марті, що він уже ніколи не повернеться, але я сам цього не знаю. А вона готується до робфаку й марить про місто. Іноді в неї бувають червоні заплакані очі.

— Може, зустрінемось там, Марто ?—кажу я.

— Зустрінемось ? Хіба й ти ...

— Так, і я їду, Марто.

Вона на хвилинку замислюється. Може вона бачить зараз стоголовий робфак, бруковані площі, трамваї й димарі ?

— Марто, ти не знаєш, що ти загубила ? — я виймаю з кишені її хусточку, яку колись підняв в альтанці. Вона червоніє й вихоплює хусточку в мене з рук.

— Ось, ось!.. На! — вона подає мені три клаптики.— Ось тобі хустка!

— Значить, Марто ?..

Вона перебиває:

— Значить, я не шкодую за тим... Розумієш?

Я розумію, але не знаю, чи можна цьому вірити, чи ні.

Надворі листопад. Учора вперше після довгої перерви в сельбуді було комсомольське зібрання. Головував, як раніше, Лаврін. Мені здається, що він часто замислюється, і я думаю, що він згадує тоді про попову дочку — очі йому мружаться й туманіють.

Після зборів до мене зайшла в кімнату Ольга. Я радісно зустрічаю її, але вона мовчазна, і холодом віє від неї.

— Ну, Ольго, прощай! — кажу я.

Вона тільки тут спостерігає, що я складаю свої речі. На хвилину зняла вгору дугасті бровенята й зморщила ластовиння біля носа.

В неї нова звичка — часто палити. Вона якось виросла, витяглась угору й вилюдніла.

Ми дивимось один одному в очі, потім вона тихо відводить зір і просить іноді писати їй. І зненацька мені спадає чомусь на думку колишній мій сон: десь за вікном виграють-розлягаються сурми —мідні, срібні, золотаві. Я чую їхні звуки — безліч барвистих густих звуків. Там ідуть ескадрони: зелені, сині, голубі. Вибивають дріб кінські копита, як стривожене, розбурхане серце. І раптом — грр... рр!.. Прокидаюсь — гроза.

"Так,—думаю я, — просурмили сурми й стихли. Прийшла гроза й одшуміла. І здається — все тихо й знову все сонно. Але чиєсь велетенське серце живе. Я чую, як ^воно стукає й гонить по артеріях кров; Воно не спить, стукає й дихає, як динамо., Його стукіт— у грудях у Ольги, у Марти, у мене... Хай просурмили сурми й одшуміла гроза! Хай пройшли ескадрони ! Наше серце не змовкне ніколи !"

— Значить, прощай! — Ольга встає й подає мені РУКУ-

Рука в неї така тонка й холодна, а погляд блакитних очей чужий і байдужий. Ось у неї ледве помітно ворухнулись губи:

— Скучив... за дружиною ?

— У мене ніколи не було дружини... Вибач, я тоді сказав тобі неправду.

Щось нове блиснуло в неї в зіницях і зразу ж погасло.

Я знаю — тепер кінець.

— Прощай !..

* *

У мене карі очі й кострубаті брови, може навіть занадто кострубаті, і сходяться вони на переніссі. Це надає мені, мабуть, похмурого, зосередженого вигляду. Я — завше такий.

Ог зараз за вікном осінь і ніч, і я уявляю собі листопада, як якусь живу незвичайну істоту, ніби це якийсь маленький тихенький дідусь, і його нечутні кроки губляться в шелесті опалого листу. За вікнами ніч, дощ і буря, і коли я вийду зараз на ґанок і по мокрих кривих східцях зійду в чорний сад, я, мабутьі зустріну його. Він напевно схожий на Явтуха, напевно і в нього таке маленьке зморщене темножовте обличчя.

Я слухаю, ловлю шелехи. Ось десь стукнула віконниця, ось смакує щось у кутку пацюк, і миші шарудять за шахвою старими газетами.

Я слухаю, а речі моі вже складені, і просто переді мною лежить зв'язаний мотузочком пакунок старих потріпаних книжок, що я залишаю Марті.

"Марта! Марта!" — а втім, я думаю зовсім про інше:

Я уявляю собі, яким мусить бути листопад, коли б це справді була жива істота, і думаю про ніч, що надворі, про темний сад і про бурю, про великі мури й далекі тривожні сурми.

Знову десь грюкнула віконниця. Я думаю, що вона .зірвалась із петель, і ще думаю про те, що завтра я вже буду далеко-далеко в шумкому й рідному місті, а тут чорний сад і дощі, і осінь стукотітимуть у шибки моєї кімнати, де не буде вже мене, і, мабуть, тоді на цей порожній стіл, нюхаючи повітря, злізе великий сірий пацюк ...

Харків 1927.